

Från ett försvinnande ättesamhälle

Om och kring oländska medeltidstestamenten och medeltidssläkter

EBBE SELÉN

I de äldsta grundläggande samlingarna av svenska aktstycken, Diplomatarium suecanum (DS), Svenskt diplomatarium (SD) och Svenska riksarkivets pergamentsbrev (SRP) framträder tydligt svenskarnas intresse av att ordna sina angelägenheter på laglig väg. Säkert är detta då ingen ny företeelse; den speglas också i den isländska sagan.

Det är mest topparna i samhället man får något grepp om genom dokumenten; de övriga individerna skymtar mera i förbigående. Men det är ändå möjligt att spåra några linjer i samhällsutvecklingen. Under de första kristna århundradena härskade ännu ättesamhället. Man tycker sig rent av se storbondesläkternas anknytning till forntida betydande bygdegravfält. Tecken på en kvardröjande träldom kan någon gång skönjas; definitivt förbjöds den först 1335.

Mot slutet av medeltiden får ättesamhället mer och mer vika för ett framväxande ståndssamhälle. Det framgår bl. a. av häradshövdingeämbetes förändring. För ättesamhället var det nog en självklar sak att häradshövdingen skulle vara en häradets man, d. v. s. äga gård eller jord i häradet. Senare övertogs dessa ämbeten i allt större utsträckning av riksrådsadeln, som skötte dem genom ombud. Lagligen kunde riksråden vara behöriga genom att de ägde jord i häradet, men de var inte häradets män i den meningen att de naturligt hörde samman med provinsadel eller annan ortsbefolkning. Deras gårdar var ofta anlagda och låg då vanligen på otillgängliga eller lätt försvarbara platser utan närmare anknytning till den lokala bebyggelsen.

Upplandslagen förelåg färdig 1296, och ett halvsekel senare kom Magnus Erikssons landslag, senare omarbetad till Kristofers landslag. Lagskrivningen skedde på svenska, men ännu på 1300-talet dominerade latinet i dokumenten, vilket senare angivits i samlingarnas namn: Diplomatarium suecanum blir på 1400-talet Svenskt diplomatarium. Intressant är att observera, att latinet inte alltid räckte till i de äldre dokumenten: det måste ibland kompletteras med medeltidssvenska.

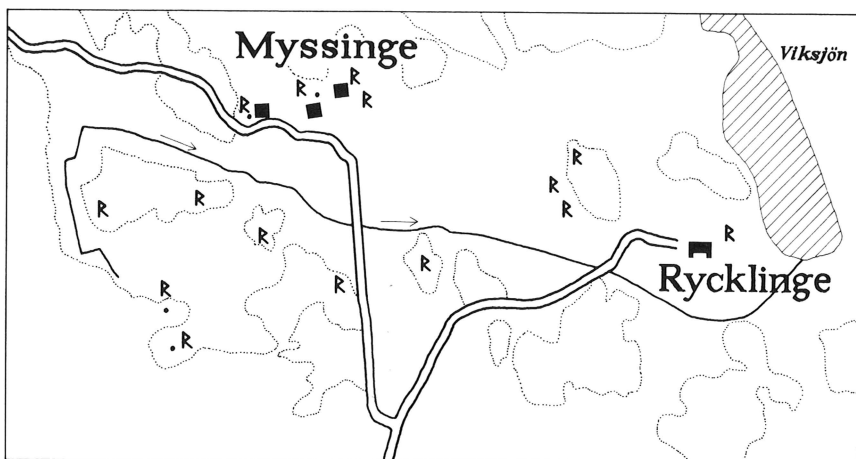

Bild 1. Provinsadelns gårdar låg ofta nära fornminnesrika byar med gravar även för bygdens övre sociala skikt. Från Myssinge med Olands största solitära röse och dess ståtligaste rösgravfält går vattenleden genom öppen åkermark till medeltidsgården Rycklinge vid Viksjön. Ritning Stig Sundberg.

Från 1291 föreligger ett intressant testamente av kaniken Salomon.¹ Han härstammar sannolikt från storbönder i Källberga i Alunda, där han enligt testamentet var ägare till 3 markland jord, d. v. s. nästan hela byn. Han ägde också hela Bärby by och sammanlagt ett 40-tal större och mindre jordlotter från Uppsala ut till kusten vid Öregrund. I Oland koncentreras hans jordinnehav utanför de nämnda byarna till gränsoområdet mellan Alunda och Ekeby samt till Skäfthammar; i Tuna och Stavby har han inga säkra ägor. I Rasbo och kustområdet är han betydande jordägare.

Han har två systrar, Valborg och Anna, men tycks vara den siste mannen av sin ätt. Efter gammal arvs lag hade han väl fått överta hela arvet och skänker nu domkyrkan sina båda huvudgårdar: Källberga och Bärby. Bägge byarna innehöll bara kyrkohemman ännu 1599² men gick senare över i Akademiens ägo. Alunda kyrka får också betydande donationer, i första hand 1 markland i Ösby. Utom systrarna får flera namngivna avlägsnare släktingar var och en sin beskärda del. Kaniken Salomons testamente är tidigare omnämnt i litteraturen, men hans anknytning till Källberga och Bärby redovisas inte där.³

Av minst lika stort intresse är Jarler Johanssons testamente av 1331,⁴ och det är veterligen inte tidigare beskrivet. Jarler Johansson var adelsman och bodde i Ål, som då huvudsakligen räknades till Tuna socken. Ett halvt

markland av Ål beboddes av gårdsfogden Raguast 1312 och hörde till Alunda.⁵

Herr Jarler måste ha varit en betrodd man i häradet, kanske var han fogde eller domare. Han ägde en lagbok, förmodligen Upplandslagen, och sökte i donationerna åstadkomma största möjliga rättvisa mellan häradets kyrkor och präster. Varje kyrka fick en mark i mynt, varje präst en halv mark. Domkyrkan och den egna kyrkan fick dock två öreland var i jord och den egna församlingsprästen halvannan mark i pengar. Övriga kyrkor i Uppsala samt dominikanerna i Sigtuna blev också ihågkomna med gåvor.

Sitt namn kan Jarler ha fått efter en ärkebiskop, som ligger begravnen i Sigtunas Mariakyrka, förebilden för Tuna kyrka. En av Jarlers söner, Nils, blir präst. Det kyrkliga intresset är sålunda dokumenterat i flera generationer.

Jarler hade fyra barn med den 1331 tydligen avlidna makan: tre söner och en dotter. Nils nämns först, men sannolikt är Johan äldst, om reglerna för namngivning ska följas: han bär farfarsnamnet. En Nils i Saringe, nämnd 1291, kan möjligen vara morfadern,⁶ eftersom Jarler tydligen äger jord i denna by. Enligt testamentet får prästen Nils ära en säng med utrustning, Johan får ära lagbok och vapen och Per stall och utrustad häst. Dottern Margarete får en jordlott i Saringe, två kor och en kviga.

Så kommer gåvorna till tjänarna. Trotjänaren Diegneo får en gammal häst och en mantel, småsvennen Siggoni 4 mark i mynt. Diegneo kallas "famulus", Siggoni "puer". I det gamla Rom innebar ofta dessa benämningar en ofri ställning. Medeltidslatinet tycks dock föredra orden "servus", "vernaculis" och "ancilla" för trälarna. Eftersom Diegneo och Siggoni fick egendom är det inte troligt att de var trälare.

Gårdsfogden Raguast får några alnar ved och hans maka Cristine en kolt, som anges vara "halvskiptan". Här räckte inte latinets till. "Delad i två hälfter med olika utseende eller färg", förklarar lexikonet för medeltidssvenska, som belägget just från Jarler Johanssons testamente. En annan tjänarinna, också hon med namnet Cristine, får en blå kolt, dödgravaren får en matta och klockaren en halv mark i mynt.

För de kyrkliga gåvorna pantsätts 1 öreland i Slagsmyran, Morkarla, och en gård i Uppsala. Vidare pantsätts 1 örtugland i Saringe för själamässor.

Exekutorer och testamentesvittnen är ärkedjåknen Tomas vid domkyrkan, församlingsprästen Johannes, en viss Nils Brorsson och till slut Johan i Nyvalla, vilken möjligen tillhör samma släktkrets som Jarler.

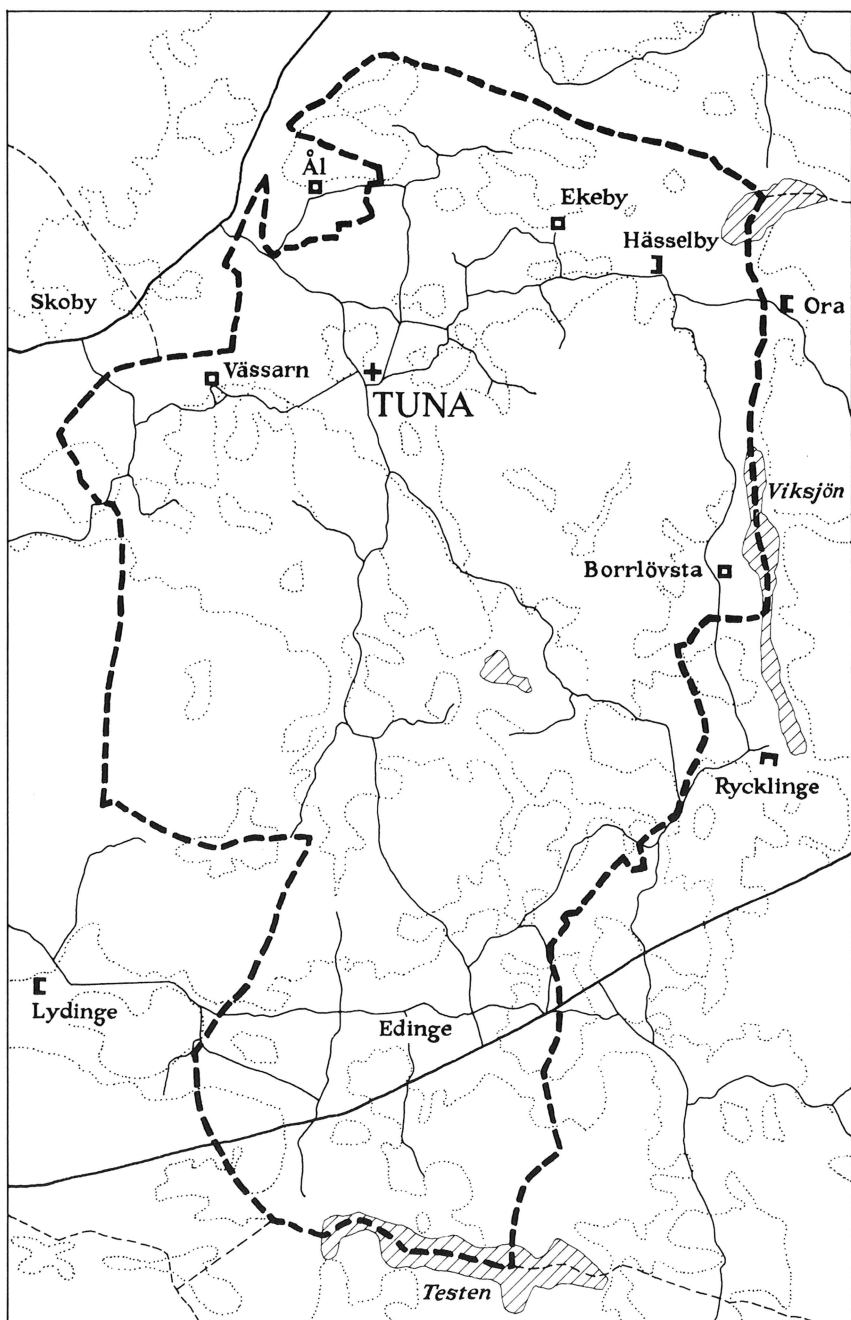

Bild 2. Tuna är omgivet av en krans av stora gårdar. Gränsfiguren, populärt kallas "Tunagubben", fick på Nils Bielkes tid hål i stället för Ål i pannan. Ritning Stig Sundberg.

År 1401 äger ett bröllop rum på Hässelby i Tuna.⁷ Lafrens Lafrensson (framdelen av en grip) gifter sig med Katarina Mårtensdotter, troligen från Estuna, och ger henne Hässelby som morgongåva. Vittnen är flera provinsadelsmän och storbönder, därav fem olänningar, alla bosatta i Tuna. Det är väpnaren Isak Isaksson (Banér) i Rycklinge, Torsten Gregersson i Ekeby, Alf i Ekeby, Tyrgils i Vässarn och Johan i Ål. Man skymtar här tydligen en lokal stormannagrupp, där var och en bor ståndsmässigt vid sjö eller viktig farled, som stormän haft för sed. Rycklingen ligger vid Viksjön, Ekeby kontrollerar farleden till socknens centrum, Vässarn ligger vid f. d. Myrsjön, Ål vid f. d. Tåsjön och Hässelby vid Stamsjön. En annan stormansgård är Lydinge vid Lydingesjön, men trots vapen- och namnlikhet kan ingen säker anknytning spåras mellan Lafrens Lafrensson på Hässelby och den s. k. Lydingeätten. Däremot går trådar från honom till en släktgrupp i Vagn, Edsbro, och via en Jacob i Smara troligen till kaniken Salomons släkt.

Lydingeätten kan möjligen spåras i källorna redan 1312, om den Petrus som där omnämns är identisk med den Peter i Lydinge som anges avlida 1351. Petrus bror hette Lars Jonsson och förde som vapen tre människoben i trekant.⁸ Lars söner Jöns och Peter övergick till framdelen av en grip.⁹ Jöns hade Lydinge som sätesgård, Peter blev präst i Estuna. De hade två systrar: Sigrid, gift med Jon Larsson, och Margareta, vars man hette Nils Djäkn.¹⁰ Karl Djäkn från Foghammar, Alunda,¹¹ och Ingemar Djäkn,¹² den senare med lågfrälse vasavapen och flera i källorna namngivna efterkommande, kan inte säkert sammankopplas med Nils Djäkn.

Flera lokala släkter bär vapen med spetsar, utan att man kan spåra något säkert samband mellan dem. En Styrbjörn Torstensson med spets från vänster nämns vid ett jordbyte i Ålsunda, Faringe, 1325.¹³ En Anders i Brunna, 1355, för också spets från vänster.¹⁴ Torsten Gregersson i Ekeby, Tuna, har spets snett över skölden.¹⁵ En trolig son till denne, Greger Torstensson, är häradshövding i Norunda 1443–44 och bör alltså ha jord där.¹⁶

Den intressantaste slakten i denna vapengrupp är ätten Banér med spets från höger. Dess äldste kände medlem är häradshövdingen i Oland, Isak Björnsson, som tidigast nämns vid ett jordbyte i Golvsta i Alunda 1375, då han är vittne tillsammans med Karl i Ål, f. d. fogde.¹⁷ Isak Björnsson är troligen olänning och den förste adelsmannen i sin ätt. Hans vapen kan vara en brisyrs, förändring, av hustruns vapen. Hon är av Lisaslakten från Norrtäljetrakten och för två spetsar uppifrån.¹⁸ Samma vapen förs av Isak

Isakssons svärmor från Rycklinge, åtminstone av hennes far,¹⁹ som dock inte kan härledas till Lisasläkten.

Exakt varifrån Isak Björnsson kommer kan inte fastställas, inte heller var han hade sin sätesgård. Möjligen kan han ha bott i Ora i Faringe. På orten ägde Banérarna senare även Rycklinge i Tuna och Rungarn i Bladåker; bägge gårdarna tycks de ha fått genom giftermål.²⁰ Ätten Banér är på det hela taget ett intressant exempel på vart klok och förutseende äktenskapspolitik kan leda. Isak Björnssons avkomling i femte led blev svensk kung under namnet Gustav I. Isak Nilsson (Banér), död 1589, gifte sig visserligen under sitt stånd med Brita Lagesdotter från Ora, men hans döttrar ansågs ändå goda nog för förnäma giften. Så blev t. ex. dottern Anna ingift i den uppåtsträvande adelsätten Månesköld från Seglinge i Almunge.²¹

Älsläkten tycks ha kulminerat med Jarler Johansson. Sedan gick det utför, men inte så hastigt, åtminstone inte vad ekonomin beträffar. Jarler Johansson var adelsman och förde i vapnet en snedbjälke, s. k. balk, med små rundlar på bägge sidor. Ingen av hans efterkommande kan veterligen säkert fastställas vara adelsman. Karl, f. d. fogde, och Johan, morgongåvevittne, är redan nämnda. Karl är ett i bygden ganska ovanligt medeltidsnamn, medan Johan är vanligt. Ändå är Johan i Ål på något sätt signifikativt. I Tuna kyrkas vapenhus finns i västra innerväggen insatt en gravsten över Johannes de Aal, död 1480, och hans maka. Gravstenen saknar vapen.

Ett belägg för släktens fortvaro hittar vi i en skattelängd från 1541.²² Där finns en Joen i åall, och nu är det alltså definitivt slut med frälset. Men denne Johan har 3 mark och 7 örtugar jord och skattar över 7 mark i penningar. Därmed har han den största bondgården i häradet och är därtill den penningstarkaste. Bennt i Ål kommer som god tvåå, och inte långt efter i förmögenhet är Oluff Larsson i Nyvalla, möjligen avkomling till testamentesexekutorn Johannes i Nyvalla på 1300-talet och svärfar till den stridbare och snåle Tunaprästen Erik Olai, även kallad Erik Kaxe.²³

Jöns Sigvidsson (oxpanna med horn) var 1398–1401 häradshövding i Oland med sätesgård i Voxome, Alunda. Inte han men väl hans efterlevande maka, Katarina Johansdotter (bjälke), tycks ha haft släktanknytning till orten. I egendomsaffärer och testamente skymtar bl. a. släktingar till den tidigare nämnde Ingemar Djäkn och möjligen till Lydingesläkten.²⁴ Till Älsläkten tycks ingen närmare anknytning finnas.

Ägarna till Tånga i Ekeby tycks inte ha varit nära besläktade med den här berörda provinsadeln.²⁵

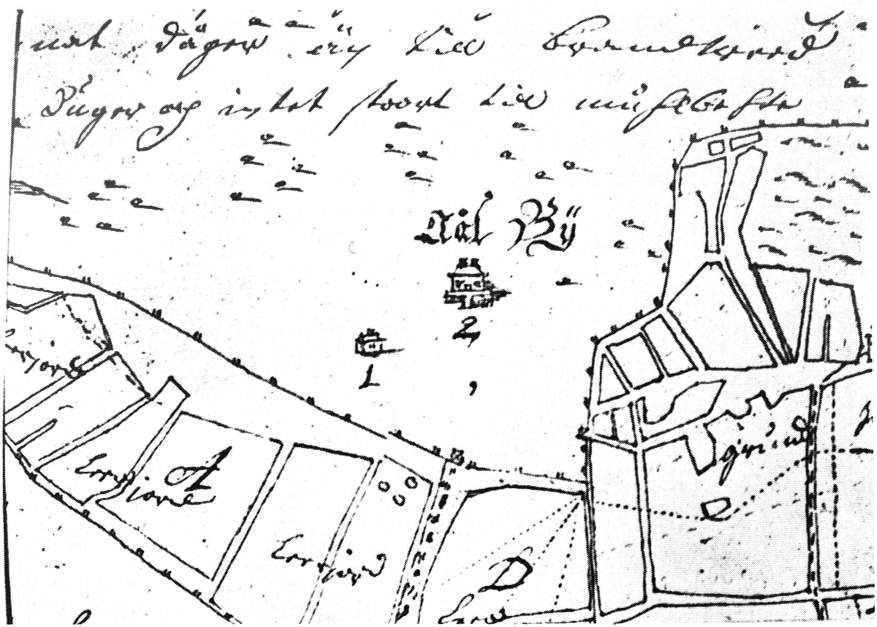

Bild 3. Ortens äldsta karta visar Åls by 1642. Den kom till för att ett skogsområde och en utjord var "stridiga" mellan Ål och Krogsta, vilket tyder på äldre samhörighet mellan byarna. En manbyggnad i Ål har på kartan herrgårdskaraktär. Detalj efter kopia från Lantmäterikontoret i Uppsala.

Jarler Johansson räknade Tuna som sin sockenkyrka, och Ål hörde, så när som på gårdsfogdens halva markland, till Tuna. Socknen är omgiven av en krans av större gårdar, av vilka några som nu ligger utanför socknen tidigare hörde dit. Utom Ål är det Rycklinge och Lydinge. Så kommer socknens egna storgårdar: Hässelby och de tidigare dokumenterade Borrlöfsta,²⁶ Ekeby och Vässarn. Alla de här uppräknade gårdarna hör naturligt samman med bygdebebyggelsen. Ora i Faringe kan möjligen vara anlagt men vänder omisskännligt ansiktet åt Oland. Herrgårdståtheten talar för att Tuna, Alunda till trots, haft en ledande ställning i bygden, något som av hävd också brukar sammanknipas med Tuna-namnet. Flera indicier finns, t. ex. kyrkans rikedom och de trots församlingens litenhet förnäma prästerna, av vilka minst två, Ingemar Djäkns son Johan och mästare Lars från Vallentuna härad,²⁷ under 1400-talet var kaniker vid domkyrkan. Tuna var annars inte ordinarie kanonikat. Rikedomen framgår av att kyrkan vid Gustav I:s konfiskering av kyrksilver visade sig ha traktens största mon-

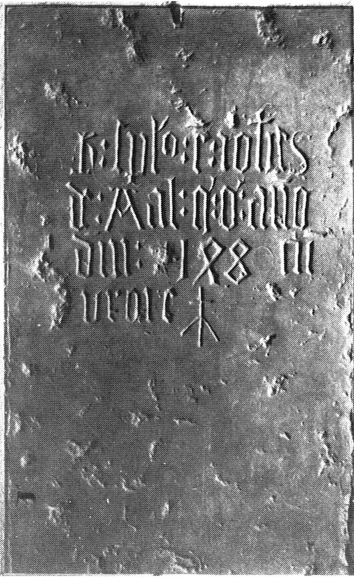

Bild 4. I vapenhusets västra innervägg i Tuna kyrka finns en gravsten över Johannes de Aal, †1480, och hans maka. Foto Jan Selén.

strans, vägande ca 5,5 kg eller en fjärdedel av vikten på allt beslagttaget förgyllt silver i häradets alla 7 kyrkor.²⁸

Hur kom Ål i sin helhet över till Alunda? 1541 räknas det ännu huvudsakligen till Tuna; 1599 hör det enbart till Alunda och har tre skattebönder och en husman.²⁹ Ingen av bönderna kan säkert föras till Jarler Johanssons släkt. Har någon manipulerat med byn? Det finns faktiskt vissa indicier.

Oland var bortförlänt till Knut Andersson Lillie 1528–40, Tuna till Nils Jespersson Cruus 1562–73 och Alunda–Morkarla till Ture Pedersson Bielke 1549–77.³⁰

Men Ture Pedersson fick därutöver byn Ål i förläning 1552.³¹ Troligen miste Tuna därmed sin rikaste by för evärdlig tid. Den bielkeska förläningen gick sedermera till underhåll åt de framväxande bergverken i Österby.

Ål blev med tiden majorsboställe för Upplands regemente, och därmed hade Ålsläktens öden definitivt upphört på platsen. Men den storbondegrupp som skymtar i medeltida handlingar, t. ex. Hässelbybröllopet 1401, tycks ha satt sina spår i en betydligt större riksdagsrepresentation från Tuna än från häradets övriga åttingar. Fram till år 1800 har Tuna haft minst 8 riksdagsmän i bondeståndet, Garbo åtting 6, Morkarla–Löddby åtting 5, Ekeby 4, Långe åtting 3, Sandby åtting 1, medan Löfsta och Stavby saknat representation.

Dominansen framträder mer om man räknar antalet riksdagar, där Tuna har 17 mot tvåan Morkarla–Löddbys 7. Några namn utan ortangivelse gör jämförelsetalen inexakta, men tendensen är tydlig.³²

Bilaga

Sammanställning av Jarler Johanssons testamente:

Uppsala domkyrka	2 öreland i Ål
Tuna kyrka, där han väljer sin grav	2 öreland i Ål
Herr Johannes i Tuna	12 öre ($\frac{1}{2}$) mark i mynt
Alunda kyrka	1 mark
Prästen i Alunda	$\frac{1}{2}$
Stavby kyrka	1
Prästen i Stavby	$\frac{1}{2}$
Morkarla kyrka	1
Prästen i Morkarla	$\frac{1}{2}$
Hökhuvuds kyrka	1
Prästen i Hökhuvud	$\frac{1}{2}$
Skäfthammars kyrka	1
Prästen i Skäfthammar	$\frac{1}{2}$
Ekeby kyrka	1
Prästen i Ekeby	$\frac{1}{2}$
För dessa gåvor pantsätts 1 öreland i Slagmyran	
Trefaldighetskyrkan i Uppsala	1 mark
Vårfrukyrkan	1
S:t Petrikyrkan	1
De små bröderna (franciskanerklostret)	1
Helgeandshuset	1
Svartbröderna i Sigtuna (dominikaner)	1
För dessa gåvor pantsätts en gård i Uppsala	
Herr Nicolaus, son	en säng med utrustning
Johannes, son	vapen och lagbok
Petrus, son	god häst, stall och seldon
Margarete, dotter	1 öreland i Saringe, två kor, kviga
Diegneo, trojtjänare	gammal häst, mantel
Siggoni, småsven	4 mark i mynt
Raguast, gårdsfogde	30 alnar ved
Cristine, gårdsfogdens fru	kolt, ”halwskipftan”
Cristine, tjänarinna	blå kolt
Dödgrävaren	en matta
Klockaren	$\frac{1}{2}$ mark

I örtugland i Saringe pantsätts för bekostnad av jordfästning och själamässor. Exekutorer och testamentesvitnen: Herr Tomas, ärkedjåkne vid domkyrkan. Herr Johannes, kyrkoherde i Tuna, Nicolaus Brorsson och Johannes i Nyvalla.

Endast Jarler Johanssons sigill är bevarat. Det är adligt och visar en balk med punkter på sidorna.

Noter

1) DS 27 mars 1291. 2) Skattelängd i Riksarkivet (RA). 3) Lundberg-Grape, Byar och bönder i Alunda för 600 år sedan, Upplands fornminnesförenings tidskrift XXIX. 4) DS 2829. 5) Skattelängd i RA. 6) DS 1029. 7) SD 13. 8) SRP 20, DS 3922. 9) SRP 1737, SD 278, 10) SD 2725. 11) SD 1084. 12) Gillingstam, Ätterna Oxenstierna och Vasa under medeltiden, Sthlm 1952. 13) DS 2403. 14) Svenska sigill från medeltiden I, 3, 483. 15) SD 871. 16) J.-E. Almquist, Domsagor och häradshövdingar i Stockholms och Uppsala län, Personhistorisk tidskrift (PHT) 1946. 17) DS år 1375. 18) SD 18 febr. 1405. 19) SRP 3, sid. 328. 20) Klingspor-Schlegel, Uplands Herregårdar, Rungarn. 21) Sv. biografiskt lexikon. 22) Skattelängd från RA. 23) Gustaf I:s registratur 20 dec. 1558. 24) Gillingstam, Anm. arb. samt art. i PHT 1947. 25) Gillingstam, Tänga ägarelängd, Oland 1973. 26) Alinder, Borrlövsta, Oland 1973. 27) SD 19 maj 1435; Domberrar, Olandsbygden 1964. 28) Gustaf I:s reg. 2 aug. 1555. 29) Skattelängd från RA. 30) J. A. Almquist, Den civila lokalförvaltningen i Sverige. 31) Upplands handlingar, Kammarkivet. 32) L. Mårtensson, Förteckning över bondeståndets ledamöter vid riksdagarna 1710–1800, Sthlm 1937; G. Holmgren, Per Eriksson i Edinge, Upplands fornminnesförenings tidskrift 47:2.